

4Р
Ш59

14561-

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М.П.Драгоманова

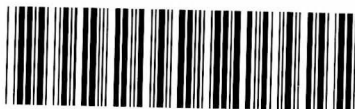
На правах рукопису

ШИЛОВА Людмила Левківна

ФОРМУВАННЯ І ШЛЯХИ РОЗВИТКУ
ТЕРМІНСИСТЕМИ ВІРШЕНАВСТВА
У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ.

10.02.01 - Російська мова

НБ НПУ

АВТОРЕФЕРАТ

100207614

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Шилова

Київський педагогічний
інститут ім. О. М. Горького
БІБЛІОТЕКА

КИЇВ - 1993

Дисертація є рукописом
Робота виконана в Українському державному
педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор Брицин Михайло Якимович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор Озерова Ніна Григорівна
- кандидат філологічних наук,
доцент Пруднікова Галина Петрівна

Провідна установа - Київський університет
ім. Тараса Шевченка

Захист відбудеться 17 грудня 1993 р.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К ІІЗ.01.03
в Українському державному педагогічному
університеті ім. М.П.Драгоманова, м.Київ - 252030,
вул. Пирогова, 9

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці
педагогічного університету

Автореферат розісланий 16 листопада 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради В.Вишневська Вишневська Г.П.

Реферована дисертаційна робота присвячена вивченню досить складної за змістом, широкої за обсягом і різноманітної за тематичним спектром, генетичними джерелами, засобами і моделями творення терміносистеми віршознавства, яка досі ще не була об'єктом дослідження.

Вибір теми, її актуальність зумовлені, по-перше, необхідністю поглибленого дослідження однієї з важливих систем термінологічного фонду російської літературної мови - терміносистеми віршознавства, по-друге, - тим, що ця система ще не зовсім вивчена, і, по-третє, - потребою не лише засвоєння основ термінології віршознавства в середніх і вищих навчальних закладах, але й у застосуванні цих знань у лексикографічній практиці.

Матеріалом дослідження стали спеціальні розділи граматик слов'янської мови XVI - XVII ст., ряд науково-дослідних робіт і навчальних посібників XVIII - XX ст., а також різні філологічні словники і довідники, з яких нами дібрано близько 1000 термінів і термінізованих словосполучень, найбільш поширені введено до тексту дисертаційної роботи.

Скільки термини віршознавства, як і всі інші термини, входять до складу мови лише після появи відповідних понять на різних історичних етапах, у роботі дається коротка характеристика і екстралінгвістичного матеріалу.

Мета і завдання дослідження. Загальна мета полягає у дослідженні процесу формування термінології віршознавства з часу виникнення термінів у XVI ст. і до наших днів.

Реалізація цієї мети передбачає виконання таких завдань:

- вивчити процес виникнення та розвитку російської віршознавчої термінології;
- визначити джерела її формування і поповнення;

- розглянути лексико-семантичні процеси у категорії термінів віршознавства;
- визначити основні способи і моделі утворення цих термінів;
- встановити структурні типи віршознавчих термінів і дати їх граматичну характеристику;
- виділити лексико-тематичні групи термінів у складі терміносистеми віршознавства.

Методи дослідження. Науковий пошук здійснювався на основі відомих положень про зв'язок мови та мислення, єдності загального й часткового, співвідношення змісту і форми. При дослідженні фактичного матеріалу використовувався описовий метод, який передбачає спостереження, узагальнення і класифікацію матеріалу, а також методи зіставлення і структурного аналізу. Сукупність цих методів може бути охарактеризована як комплексний метод спостереження, відбору, узагальнення, систематизації і структурного аналізу досліджуваного матеріалу, що відповідає поставленій меті й завданням.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в російському мовознавстві досліджень, присвячених термінології віршознавства поки немає. У дисертації вперше показано процес становлення і удосконалення багатогранної віршознавчої термінології, описуються різноманітні семантичні явища у самій терміносистемі, визначається словотворча структура найбільш поширених прощарків термінів, тобто вперше здійснено комплекс дослідження російської термінології віршознавства.

Теоретичне і практичне значення роботи. Теоретичні висновки і узагальнення дисертації дають можливість з'ясувати закономірності розвитку термінології російської мови; аналіз окремих груп суттєво розширює уявлення про системний характер словникового складу.

Матеріал дисертаційної роботи можна використовувати під час проведення лекцій і практичних занять у вузах, при веденні спецкурсів з лексикології та лексикографії, у процесі написання курсових та дипломних робіт; на уроках та факультативах у загальноосвітніх установах; при складанні ще не створених повного та спеціального словників віршознавчих термінів.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалась на засіданнях кафедр російської мови Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова та Київського університету ім. Тараса Шевченка. Окремі її матеріали застосовувалися на заняттях з російської мови і літератури у старших класах і з російської мови у вузі. Основний зміст роботи відображений у п'яти публікаціях.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Віршознавчі терміни з'явилися вперше у XVI - XVII ст. у складі слов'янських граматики, але на тому етапі вони не прижилися, бо їх автори ставили за мету лише перенесення правил античного віршування на рідний ґрунт. І лише у другий і третій періоди у XVIII - XIX ст. віршознавча термінологія міцно закріплюється у російській мові. З 20-х рр. XX ст. започатковується четвертий період, коли поповнення термінологічної лексики віршознавства відбувається вже не за рахунок запозичень, а у результаті внутрішніх термінотворчих процесів.

2. Основний - другий період розпочався працями В.Н.Тредіаковського та М.В.Ломоносова, завдяки яким була введена в обіг саме російська термінологія віршознавства.

3. Однією із особливостей російської термінології віршознавства є те, що у ній переважають терміни, запозичені з античних мов. У процесі входження до нового мовного середовища частина таких термінів залишилась незмінною, інші зазнали фонетичної

і морфологічної адаптації, однак усі вони набули здатності вступати у зв'язок з власне російськими словами. Все це створило основу для термінотворення.

4. Хоча термінологія віршознавства загалом - невід'ємна частина лексичного складу літературної мови і розвивається за загальними законами - все ж їй притаманні свої лексико-семантичні й граматичні особливості, що робить її до певної міри автономною і водночас спорідненою з іншими терміносистемами.

Структура та зміст роботи. Композиція дослідження визначається матеріалом та завданнями і складається із вступу, двох основних глав /по три окремих розділи у кожній/, висновків та списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, розглядається її актуальність, наукова новизна, теоретичне і практичне значення, визначається мета, завдання і методика дослідження та основні положення, що виносяться на захист.

У першій главі "Історія становлення термінології віршознавства у російській мові" зроблена спроба періодизації історії розвитку російської віршознавчої термінології. Орієнтовно виділено чотири періоди. При цьому три перших детально аналізуються відповідно у трьох розділах: "Біля джерел російської термінології віршознавства", "Розвиток термінології віршознавства у російській мові XVIII - поч. XIX ст." та "Розвиток термінології віршознавства у російській мові XIX - XX ст.".

Оскільки формування термінології віршознавства в основному завершилось наприкінці третього періоду /початок XX ст./, а потім якоюсь мірою розвивається вже в іншій, термінотвірчій формі, то цей етап розглядається у другій главі.

Перший період визначається з XVI до 30-х рр. XVIII ст. З нашою

го погляду, його слід розглядати як підготовчий у становленні власне російської термінології віршознавства. До XVI ст. ніяких теоретичних робіт з даної проблеми не було. Усне народне віршування, а пізніше й писемне, книжне здійснювалось без опори на будь-яку теоретичну основу. Російський силабічний вірш, особливо під пером відомого поета-книжника Симеона Полоцького /друга половина XVII ст./, наймовірніше, розвивався під початковим впливом польської силабічної практики і теорії ^{1/}.

Можливо, саме відсутність теорії віршування ще у першій половині XVI ст. змусила одного із запрошених до Росії вчених - монаха Максима Грека у рукописних працях, присвячених іншій тематиці, епізодично ділитися своїми знаннями з теорії античного вірша. Однак таких фактів було дуже мало, і вони до XIX ст. не набули поширення ^{2/}. Лише наприкінці XVI ст. Лаврентій Зизаній /Тустановський/ вводить правила віршування до складу створеної ним граматики церковнослов'янської мови /1596/ ^{3/}. Такі ж правила і відповідні терміни у більш широкому обсязі знаходимо і в "Грамматике Славенския правилное Синтагма", видрукуваній у 1619 Мелетієм Смотрицьким ^{4/}. Однак, оскільки це були античні /метричні/ правила, то і терміни не мали відношення до місцевого віршування. І, мабуть, не випадково, починаючи з В.К.Тредіаковського /с.366, 432/ і до віршознавців нашого часу /О.М.Ланченко, О.А.Лішчині/ обстоюється думка, що прагнення особливо М.Смотрицького "надмані" й штучні, починаючи з самої спроби поділити

1/ Тредіаковский В.К. Избр. произведения - М., Л., 1968 -С. 432.

2/ Иванов А.А. Литературное наследие Максима Грека. - Л., 1969.

3/ Зизаній М. Грамматика словенска Совершенного искусства осми частей слова и иных нужных /Підгот. В.В.Німчук. К., 1980/

4/ Смотрицкий М. Грамматика Славенския правилное Синтагма /Підгот. В.В.Німчук. К., 1979/.

слов'янські голосні на довгі й короткі за прикладом давньогрецької мови і вірша" 1/.

Причину такої критики найкраще, на наш погляд, висловив В.М.Перетц. Він вважає, що такі правила розроблялись відірвано від вітчизняного віршування, а створена М.Смотрицьким теорія виявилась безперспективною і тому "не давши плодів, зів'яла, незважаючи на той великий успіх, який мала його граматика" 2/.

Однак зроблене Л.Зизанієм і М.Смотрицьким у галузі віршування даремно не пропало. Як вважає сучасний український мовознавець В.В.Німчук, не виключено, що приклад хоч і не зовсім вдалого використання цими вченими правил і термінів античного віршування, міг навести майбутніх теоретиків вірша на думку про застосування стоп на силабо-тонічній основі 3/.

У другому розділі першої глави детально аналізується розвиток російської термінології віршознавства з другої половини 30-х рр. XVIII ст., тобто з часу появи перших оригінальних праць з теорії саме російського вірша - В.К.Тредіаковського "Новий і короткий спосіб для складання російських віршів" /1735 р./ і М.В.Ломоносова "Лист про правила російського віршування" /1739р./.

Познайомившись з кращими зразками античної теорії вірша, з практикою російського, французького та німецького віршування, а також з граматиками Л.Зизанія і М.Смотрицького, ці вчені насамперед розробили замість силабічної, що ґрунтувалась на постійних наголосах на словах, нову - силабо-тонічну систему віршування, яка функціонує і сьогодні, а разом з нею почала "діяти" й основна термінологія віршознавства. У

1/ Ильшин А.А. Русское стихосложение. - М., 1968. - С.34.

2/ Перетц В.Н. Историко-литературные исследования. Т.1. -СПб., 1900. -С.20.

3/ Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XVI - XVII ст. - К., 1965. - С. 133-134.

цій галузі особливо багато зроблено В.К.Тредіаковським, у трактаті якого чимало термінів, які майже без змін дійшли до нашого часу. Не випадково ще О.С.Пушкін, говорячи про В.К.Тредіаковського, відзначав: "Його філологічні і граматичні розвідки чудові. Він мав про російське віршування більш широке поняття, ніж Ломоносов і Сумароков" ^{1/}.

Грунтуючись на "Новому і короткому способі..." В.К.Тредіаковського, наприкінці XVIII ст. створюються перші навчальні посібники - "Правила піітичні на користь юнацтву" А.Д.Гайбакова, а через деякий час і "Коротка російська просодія, чи Правила, як писати російські вірші" В.С.Підживилова. Хоча їх авторам не вдалося вийти за межі введених В.К.Тредіаковським і М.В.Ломоносовим правил і термінів віршознавства, однак поява саме цих праць могла сприяти розвитку інтересу до навчальних і теоретичних питань віршування. Після них лише на початку наступного, XIX ст. з'явилося відразу декілька навчальних посібників, а також монографій.

Таким чином, у першому десятилітті XIX ст. закінчився дуже важливий період формування термінології російського віршознавства. Саме протягом XVIII ст. була вироблена і закріплена, завдяки науковим працям В.К.Тредіаковського і М.В.Ломоносова, термінологія російського віршознавства. Слід зазначити, що жодному з авторів багатьох змістовних навчальних посібників, які з'явилися на початку XIX ст., не вдалося вийти із сфери впливу В.К.Тредіаковського і М.В.Ломоносова, незважаючи на спроби розширити діапазон правил силабо-тонічного віршування за рахунок роздрібнення. Природно, що і у галузі термінології

^{1/} Пушкін А.С. Путешествие из Москвы в Петербург //Пушкін А.С. Полн. собр. соч. в 10-ти т. Т.7. Критика и публицистика. - М., 1978. - С.136.

коло виявилось замкненим на працях В.К.Тредіаковського і М.В.Ломоносова.

Розділ третій присвячений характеристиці третього періоду розвитку термінології віршознавства /друге десятиліття XIX ст. - 20-ті рр. XX ст./. Цей період визначився виходом монографії О.Х.Востокова "Дослід російського віршування" /СПб., 1817 р./, в якій вперше після В.К.Тредіаковського в широких масштабах досліджувалось і літературне, і усне віршування. О.Х.Востоков прагнув систематизувати все російське віршування із залученням відповідних термінів /хоча терміна "система" у нього ще не було/. Таких розрядів /систем/ віршування він називає три: 1/ метричне, запозичене у греків /те, що у В.К.Тредіаковського - тонічне, а пізніше дістане назву силабо-тонічного/; 2/ силабічне, де вірші створюються за складами; 3/ нарешті, тонічне, у якому враховуються лише наголошені склади. Стже, О.Х.Востоков термін тонічне стосовно віршування використовує не в тому значенні, що В.К.Тредіаковський, а реформований В.К.Тредіаковським і М.В.Ломоносовим вірш називає метричним. Виходячи з властивостей російської мови, вчений обґрунтовує можливість використання лише певних стоп, назва-терміни яких були запозичені з "віршування грецького". Він пише: "З 28 стоп грецького віршування приймає мова наша лише 9 стоп: 5 простих, а саме: ямба, хорей, дактиля, анapesta і амфібрахія і 4 складених, а саме 4-х пеонів. Сднак і з цим невеликим достатком прозодичним треба нам вважати мову нашу ще дуже багатою у порівнянні з іншими, більш бідними в тому мовами" /с. 22-23/. Крім цього, О.Х.Востоков остотожно закріплює терміни пиррихий, спондей, а також детально пояснює особливості "екзаметра і пентаметра", що теж з'явилися у нас як наслідування грецькому" /с. 50/.

В окремому розділі у дусі вже нашого часу вирішується питання про "Риму і білий вірш у новітній поезії".

"Дослід російського віршування" став на довгі роки найавторитетнішою працею у галузі віршознавства. Дуже широко користується цією монографією О.Х.Востокова, зокрема, М.Є.Состолюнов у першому спеціальному "Словнику давньої і нової поезії в трьох частинах" та інші вчені.

Через два десятиліття після виходу праці О.Х.Востокова з'являється стаття М.І.Надеждіна "Версифікація", яку він вмістив у "Энциклопедическом лексиконе" А.О.Плюшара. Як свідчить зміст статті, М.І.Надеждін уважно ознайомився насамперед із працею О.Х.Востокова, і з книгою С.І.Кубарєва "Теорія російського віршування", яка щойно вийшла. М.І.Надеждін прагне обґрунтовано і цікаво пояснити зміст багатьох термінів віршознавства, починаючи із заголовкового - версифікація, тобто віршування. Але, наприклад, запропонована ним назва силлабично-тоническое стихосложение замість тоническое В.М.Тредіаковського і метрическое О.Х.Востокова, з часом буде уточнена і дійде до нас уже як силлабо-тоническое. Те ж станеться, скажімо, і з терміном рифм, який було названо у статті рифмом і т.д.

Із праць з віршознавства, які вийшли друком у 50 - 60-ті рр. XIX ст., варто зупинитися на монографії В.І.Класовського "Версифікація" /1863 р./, що була оцінена як один з кращих праць. І справді, у ній матеріал викладено продумано і аргументовано. Все на початку для повної ясності автор називав чотири характерних для окремих мов системи віршування: метрическую, силлабическую, тоническую і тониико-метрическую. Три перші терміни вже зустрічались в інших посібниках з віршування. У роботі В.І.Класовського новим став останній термін, яким вчений назвав

розроблену В.К.Тредіаковським і М.В.Ломоносовим "тѳиическую систему" /О.Х.Востоковим вона іменувалася метрической, а М.І.Надеждіним - силлабично-тониической/.

Важливим є й те, що, вважаючи правомірним розповсюдження античної термінології на російське віршування, В.І.Класовський підкреслював необхідність розрізняти "наголос складів від античної довготи" /с.60/.

Детально розглядає автор "Версифікації" види рим, а також строф; увівши спеціальний розділ "Групування віршів" /с. 90-102/. Він називає кілька видів строф: 1/ за числом віршових рядків - от двухстрочных до шестнадцатистрочных; 2/ за з'єднанням однакових за числом рядків строф - однородные строфы; 3/ за з'єднанням неоднакових за числом рядків строф - разнородные строфы; 4/ особливі строфічні форми - сонет, триолет, рондо тощо.

У 1914 р. вийшла в світ книга М.М.Пульговського "Теорія і практика поетичної творчості". Вона фактично підсумовувала розвиток російського віршування в ХІХ ст. і віршознавчої термінології третього періоду. Автор зумів зібрати якомога більше про російське віршування. Він чи не вперше детально визначає, що "у російському віршуванні форма вірша ґрунтується на зміні наголошених і ненаголошених складів" /с. 47/. Відповідно до цього перерахуються види стоп: двоскладові - ямб, хорей, пиррихий і спондей; трьохскладові - амібрахий, дактиль, анапест; чотирьохскладові: пеон первый, пеон второй, пеон третий, пеон четвертый /с.48/.

За кількістю стоп М.М.Пульговський називає також вірші: одностопные /звичайно у поєднанні з віршами іншої кількості стоп/, двустопные, трехстопные, четырехстопные /с. 212/. А за якістю стоп: ямбические, хорейские, дактилические, анапестические, амібрахические й пеонические /с. 213/. Подається пояснення тер-

міна вольные стихи, тобто вірші, побудовані на довільній кількості стоп. Серед термінів, що не зустрічаються в інших авторів, варте уваги пояснення терміна александрийский стих. М.М.Щульговський підкреслює, що його внесли в російську поезію М.В.Ломоносов та О.П.Сумароков, які запозичили вірш і назву у французів та німців.

У праці М.М.Щульговського виділені практичні форми: мезо-стих, тестограмма, догогриф, естесостих та ін., які не зустрічалися досі в посібниках з віршознавства.

На межі ХІХ і ХХ століть у силабо-тонічній системі віршування стали помітними випадки відступу від правильного чергування наголошених і ненаголошених складів, а точніше - почали з'являтися паузи внаслідок випадання у певних умовах одного ненаголошеного складу /як правило, у трьохскладовій стопі/. На це вперше звернув увагу М.М.Щульговський. Для нас сьогодні зрозуміло, що мова в цьому випадку йшла про таку нову форму вірша як дольник. /сам термін з'явився пізніше/. Дольником назве цю форму вірша у книзі "Наука про вірш" /М., 1919 р./ В.Я.Брюсов; дещо раніше С.П.Бобровим була введена ще одна назва - паузник.

Поряд з дольником "до змішаних метрів" В.Я.Брюсов відносить і свободные стихи /переклад французького терміна *vers Libre* - верлібр/, застерігаючи, щоб їх не плутали з вольними стихами.

Отже, дольник і верлібр були останніми за часом термінами, якими позначалися особливі, невідомі раніше форми вірша. У російському віршуванні вони існують і сьогодні.

Таким чином, після появи в праці В.Я.Брюсова найменувань двох особливих видів вірша, які виникли на початку ХХ ст., - дольник /паузник/ та свободный стих /верлібр/, - запозичення

основних термінів російської віршознавчої терміносистеми фактично було завершено.

У другій главі "Лінгвістичні особливості російської термінології віршознавства" дається лексико-семантична, структурно-граматична і термінотворча характеристика терміносистеми російського віршознавства.

Як вихідна встановлюється така систематизація складу термінології віршознавства: за лексико-генетичними ознаками - запозичені і вівдичні терміни; за структурно-граматичними /словотворчими/ - прості /однокореневі/, складні /терміни-композиції/ і складені терміни-словосполучення; за гіпонімією - родові і видові терміни і кілька категоріально-тематичних груп.

В процесі аналізу встановлено, що термінологія віршознавства являє собою досить розгалужену систему, але все ж вона у порівнянні з іншими терміносистемами - відносно замкнена, це не сприяє її функціонуванню у складі мови.

У розділі першому другої глави "Лексико-семантична характеристика термінології віршознавства" констатується, що аналізованій термінології властиві ті ж лексико-семантичні процеси, які мають місце у загальнолітературній мові: полісемія, омонімія, синонімія, антонімія.

Звичайно полісемія властива загальноповживаним словам і служить засобом передачі нескінченно різноманітних думок і почуттів людей. Бо ж стосується багатозначності терміна, то вона не бажана, бо утруднює взаєморозуміння навіть між спеціалістами. До речі, стосовно полісемії термінів у сучасному термінознавстві немає однастайності суджень. Висувається думка /А.Мільчарик/ про те, що термінологія взагалі ніколи не виробить ефективного захисту від полісемії.

Як і в інших терміносистемах, у терміносистемі віршознавства є омоніми, синоніми, антоніми, однак фіксація їх у словниках /це показано у дисертаційному дослідженні/ мало подірена. Причиною такого стану, на нашу думку, є недостатнє вивчення значень процесів у віршознавстві, що є причиною значних неточностей в академічних словниках. Як доказ наведемо приклад трактування синонімів одного з основних у термінології віршознавства терміна стих. В академічному "Словнику синонімів російської мови у двох томах" /Л., 1970/ до нього додається один, можна сказати, рівноцінний синонім - стихотворение, а далі читаємо: "Близкое значение имеют слова стишок, употребляемое пренебрежительно по отношению к небольшому малосодержательному стихотворению, и верши, иногда употребляемое в современном языке иронически или шуточно по отношению к слабым, плохим стихам" /I, 508/.

Отже, укладачі академічного словника дають тлумачення лише однієї - іронічної чи жартівливої - сторони значення синоніма верши. Однак, як показало дослідження історії терміна стих, у російській віршувальній практиці ХУІІ ст. замість нього вживався і досить часто термін верш /верш/, ставши, таким чином, серйозним "конкурентом". Проте зрештою у ХУІІІ ст. все ж таки закріпився термін стих, а верш і другий синонім - верш продовжували своє існування, але вже в українській і в білоруській мовах.

О.А.Востоков у "Дослідді російського віршування" стверджував, що синонімом терміна стих був ще один порівняно чужий за значенням термін рифма. Вчений писав: "Слова рифма и стих брались нередко одно за другое, особливо в тех языках, в коих народ привык соединять в понятия оба сии слова стих и рифма...

В руском языкке, наоборот, слова вірша и стих принимаются иногда за рифму... Но самое слово рифма или рифм в мужском роде, как в старину правильно писали, значило у русских первоначально стихотворение, стих" /с. 85-86/.

У більш поширеному "Словнику літературознавчих термінів" /редактори-укладачі Л.І.Тимофєєв і С.В.Тураєв/ /М., 1974/ навіть не згадується про те, що сказано в академічному словнику, а цей термін трактується вже з іншого боку - лише як "русские и украинские досиллабические стихи книжного происхождения" /с. 46/. На цьому фоні, на наш погляд, найбільш об'єктивно, хоч і дуже стисло, визначає термін вірш словник С.І.Ожегова: "Вірш, -ей. Старинные русские и украинские стихи /теперь ирон. - о плохих стихах/||прилаг. віршевыи" /с. 88/. Однак і тут слід було б додати, що цей термін існує і зараз в Україні у тому ж значенні, що і стихи - в Росії.

Подібні неточності зустрічаємо у словниках і стосовно термінів пийт, або пийта /у називн. відм./, персификатор тощо.

Як показали спостереження, у російській терміносистемі віршованства найскромніше місце займає антонімів. Але це, мабуть, цілком і закономірно, оскільки - антонімія взагалі охоплює невелике коло мовних одиниць. Проте навіть на такому фоні дивує те, що у існуючих словниках антонімів не зафіксовано жодної пари антонімів у складі термінології віршознавства. Але пошуки свідчать, що антоніми у цій терміносистемі все ж є. Так, вже в працях з віршознавства В.К.Тредіаковського знаходимо терміни, які функціонують і в наш час: стихи - проза; стих - не стих; мужского рода стихи - женского рода стихи; правильные стихи - неправильные стихи; долгие слоги - короткие слоги та ін.

До згаданого можна додати антоніми: ударные слоги - неудар-

нне слори; строфа - антистрофа; дактиль - антидактиль /анapest/; рифмованне стихи - нерифмованне стихи; простая - сложная, точная - неточная, открытая - закрытая, бедная - богатая рифмы та ін.

У дисертаційному дослідженні детально висвітлюється і таке характерне для терміносистеми явище, як деетимологізація термінів. Довіда, саме походження та історія багатьох слів-термінів віршування до цього часу залишаються до кінця не з'ясованими. Мабуть, саме тому етимологія термінів віршознавства слабо відображена в загальних словниках/. Досить сказати, що всього кілька термінів /пийт, поет, стих/ з дуже короткими поясненнями вміщено до одного з найповніших словників - "Етимологічного словника російської мови" М.Фасмера. Однак ще на початку XIX ст. М.Ф.Остолоповим був створений спеціальний "Словник давньої та нової поезії" /СПб., 1821/, в якій велика увага приділена зокрема етимології термінів віршознавства.

У розділі другому "Структурно-граматичний аналіз термінології віршознавства" дається структурна класифікація і грамати на характеристика віршознавчих термінів. Встановлено, що у російській мові раніше, ніж в інших слов'янських мовах, з'явилися однокореневі терміни віршознавства. Таких термінів нараховується у наш час близько 35 відсотків до їх загальної кількості. У цій групі виділені - непокідні однокореневі терміни: стих, строфа, стоп, рифма, поет, ямб та ін.; - похідні однокореневі терміни: анти-теза, доньник, метрика, ритмика, тонический та ін. Вони і зараз активно використовуються як терміноелементи.

Терміни-комполити: ходиямб, гекзаметр, моностих, верлибр та ін.

Третя група /складені терміни/ поділяється на підгрупи за кількістю компонентів: - двослівні: античная метрика, онегин-

ская строфа, дактилический стих, досиллабические вирши, бедная рифма та ін.; - багатослівні /у які входить три і більше компонентів/: сильная часть стопы, чисто тонический стих, четырёхдольный четырёхкратный второго вида, духовные стихи с четырёхсложной клаузулой та ін.

Чим складнішою є конструкція терміна, тим слабша його семантична спаяність.

Для термінології віршознавства важливим є те, що більшість термінів складається з двох частин мови: іменника /акростих, клаузула, анакруза, арсія, перрибр, дактиль, пезуга, ехо-рифма та ін./ і прикметника /дактилический, метрический, ритмичный, стиховой та ін./ Вони входять до словосполучень, де кожен із компонентів може вступати у двобічний зв'язок, розвиваючи при цьому родо-видові відношення: метрическая пауза, дактилический размер, ритмическая конювка, стиховая мелодика, стихотворная строфа, стиховая интонация та ін.

Значна частина термінів утворена подвійним прикметником та іменником, котрий виступає в ролі опорного /супротивного/ слова. У таких випадках прикметник визначає відношення до поняття, що виражене іменником і не несе термінологічного навантаження: функціонування такого прикметника не може здійснюватися без іменника, який визначається. До них належать: акцентное стихосложение, балладная строфа, внутренняя рифма, двойная рифма, пущская клаузула, звуковое кольцо та ін.

До складу терміносполучень нерідко входять прикметники, утворені від активних і пасивних дієприкметників /размеры восходящие, размеры нисходящие, текущая строфа, витая рифма, охватная рифма, смешанный стих, наращенная стопа та ін./.

Таких термінів виявлено небагато й ті в основному з опорним

словом - іменником.

Деякі терміносполучення утворюються з допомогою числівника /двусложный размер, двустипие, двойная рифма, ударение на первом /втором, третьем/ слоге, двенадцатисложник і т.п./ Числівники, які входять в частину основи складного терміна, відносяться до розряду кількісних, а прості - до розряду порядкових.

Що стосується інших частин мови, то вони у віршознавчій термінології зустрічаються порівняно рідко. Так, наприклад, за рахунок дієслів утворюються віддієслівні іменники: умолчание, рестяжение, стяжение /слогов/, смещение /ритма/, рифмовка, скандирование та ін.

Виявлено лише один прислівник - чисто, що входить до складу терміносполучення чисто_тонический_стих. Він зумовлює ознаку міри /ступеня/ ознаки, вираженої прикметником - тонический.

Своєрідність термінів, які виражені названими частинами мови, пов'язана з їх морфологічною природою і семантикою "дії", "ознаки дії", "ознаки предмета", "ознаки ознаки", "кількості" тощо.

У розділі третьому представлені "Основні способи творення термінів віршознавства різних структурних типів". Встановлено, що основним способом збагачення термінологічного складу лексичної системи віршознавства є морфологічний спосіб. Значна кількість термінів утворена за допомогою суфіксів: іменників -НИК- /ударник, дольник, раешник/, -ИК- /метра, ритмика/, -СВ-ИК- /фразовик, тактовик/ та ін.; прикметників -СК- /-ЕСК- і його похідних -ИЧЕСК-, -ИИСК- /александрийский, классический, романтический/ та ін.

За допомогою префікса, який приєднує я доіснуючого терміна утворюються нові терміни тієї ж частини мови. В основному використовуються запозичені префікси: А- АНТИ-, ІР-, РИШЕР-, ІСС-

і невелика група власних: ЗА-, ДС-, СВЕРХ-, ВНЕ- /акаталектика, антистрофа, гиперкаталектика, изометризм, затакт, досиллабические стихи, сверхсхемное ударение, внесметрическая пауза/ тощо.

Поряд з цим мають місце терміни, утворені суфіксально-префіксальним способом /гиперметрия, гипометрия, изохронность, сверхмерность, бесцезурные стихи/ та ін.

Відмінною особливістю ще одного - безафіксного способу творення нових термінів є "укорочення" твірної основи /усичення морфем/. Цей спосіб є продуктивним при творенні термінів-іменників від дієслів : перенос, надпись, повторы та ін.

Поширеним у термінології віршознавства є осново- і слово-складання. У роботі наводяться різновиди цього способу і конкретні приклади-ілюстрації до них.

Нами встановлено, що у сучасному термінотворенні провідне місце належить синтаксичному способові з підвидами, які виділяються за різними ознаками: за кількістю терміноелементів /двох-, трьох-, чотирьохкомпонентні та більш складні/, за категоріально-граматичною природою /іменні, дієслівні, прислівникові тощо/, за характером змістових відношень /атрибутивні, обставинні, об'єктні/, за мірою семантичного розподілу тощо.

Найбільшу кількість термінів-словосполучень становлять двохранові /аналестическая стопа, пятистопный хорей, ритмически-акцент, элегический дистих, ямбический триметр/ та ін.

Морфолого-синтаксичний спосіб у терміносистемі віршознавства представлений одним видом: поєднанням слів різних граматичних класів в іменники. Найбільша кількість таких субстантивних утворень, поповнених за рахунок суфіксації, зберігає абстрактну процесуальну ознаку того ж загального значення, яке мало і дієслово. Наприклад: протяжение - "наполнение целой стихотворной

стопы одним довгим слогом" /Ахманова, с.586/, з дієсловом протянуть - "натянуть на каком-нибудь расстоянии или вдоль чего-нибудь" /Сажгов, с.557/ та ін.

У подібних термінів, які виникли на основі відповідних дієслів і виражені віддіслівним іменником: стяжение, распущение, декламирование, рифмовка - відбулося семантико-граматичне перетворення всієї парадигми.

Деякі терміни-прикметники, також утворені морфолого-синтаксичним способом /ад'єктивація/, мають у своєму складі суфікси дієприкметникового походження. В основному у віршознавчій галузі спостерігається перехід у прикметники активних і пасивних дієприкметників теперішнього часу, які втратили власності дієслова /усеченная, сплетенная, опоясанная, охватная /рифма/; восходящие, нисходящие /размеры/; нараменная, усеченная /стопа/; текущая /строка/; смешанный /стих/ /.

Зазначимо, що група утворень термінів морфолого-синтаксичним способом нечисленна, бо процес переходу однієї частини мови в іншу відбувався в старобруській мові, тому для віршування цей спосіб не є продуктивним.

Поряд з названими способами вироблення нових терміноутворень у терміносистемі віршознавства спостерігається використання й існуючих у загальнолітературній мові слів, які у процесі термінологізації переосмислюються /слабая/сильная часть стиха, восходящие/нисходящие размеры, холодные стихи, бедная/богатая рифма та ін/. Такі терміни функціонують як розкладні. Один з компонентів, наприклад, бедне стихи, вольные стихи, собственная стопа, чи весь термін - перескок, пегенос, коль э та ін. функціонує у загальнолітературній мові у художньому, розмовному, публіцистичному, а деякі в офіційно-діловому сти-

лях. тобто названі слова зустрічаються у лексиці широкого кола людей.

Семантичну деривацію - один із засобів номінації у термінології - можна визначити як утворення терміна шляхом зміни лише його лексичного значення при збереженні матеріальної структури і звукового складу. Семантичне перетворення /метафоричне, метонімічне і функціональне/ здійснюється у терміносистемі віршознавства двома шляхами. Перший - повне переосмислення існуючого слова-джерела. Так, наприклад, у слів женская/мужская у словосполученнях женская клаузула, "состоящая из ударного и следующего за ним безударного слова" /Ахманова, с.581/, женская рифма, "а/ основанная на женской клаузуле, б/ оканчивающаяся согласным звуком" /Ахманова, с.592/ - виникають навіть по кілька значень. Вони повністю відрізняються від загальнопольованих: женский, "такой, как у женщины, свойственный женщине, такой, как должен быть у женщины" /Ожегов, с.171/; мужской, "такой, как у мужчины, свойственный мужчине, такой, как должен быть у мужчины" /Ожегов, с.322/. Другий шлях переосмислення - використання переносу назви з урахуванням асоціацій, які виникають. Ця метафорична номінація вимагає утворення дефініції на основі подібності. Для російської віршознавчої термінології характерна подібність за зовнішніми ознаками - за формою /охватная рифма, виталя рифма, ритмическая сетка та ін./; - розміщенням /рифма начальная, рифма серединная, рифма конечная та ін./; - функцією /холодные стихи, восходящие размеры, нарращенная стопа та ін./.

Метонімічне переіменування на основі суміжності чи зв'язку використане у творенні таких термінів: шевченкоковский стих, ферекратов стих, арушлюхов стих, онегинская строфа, анакреон-

тическа́я поэ́зия та ін., де перенесення здійснюється з імен і прізвищ поетів і літературних героїв; провансальська поезія, салонна́я поезія, театра́льний стих та ін., де переноситься загальноживана назва місця, приміщень тощо.

У з а к л ю ч е н н і підводяться підсумки дослідження, у процесі якого виявлено, що перші відомості про віршування з'явилися в російській літературній мові у XVI - XVII ст. у складі граматик Л.Бизанія і М.Смотрицького. Однак ці відомості стосувалися лише античної /метричної/ системи. І лише у 50-х рр. XVIII ст., завдяки працям В.К.Тредіаковського та М.В.Ломоносова, були закладені основи російського віршознавства, а разом з тим і саме російської віршознавчої термінології. З того часу вона, як нами встановлено, пройшла чотири періоди розвитку. При цьому до 20-х рр. XX ст. формування аналізованих термінів проходило переважно шляхом запозичення, у більшості випадків - із класичних, рідше - з деяких нових європейських /французької, німецької, польської/ мов. Це було природним явищем, оскільки, як зауважив В.Г.Белінський, "у російське миття увійшло багато іноземних понять та ідей" I/.

З 20-х рр. XX ст. збагачення лексичного складу віршознавчої термінології проходить уже шляхом термінотворення в основно /загальними способами/.

На даному етапі термінотворення, поруч з існуючими простими /однокореневими/, з'являється велика кількість складних термінів-комполітів і складених термінів. За рахунок дієприкметників і дієслів розширюється категоріально-граматична база, хоч основний словотвірний фонд складають іменники та прикметники.

У терміносистемі віршознавства наявні також лексико-семантич-

ні процеси - полісемія, синонімія, омонімія, антонімія, однак вони нечисленні й обмежені в своєму функціонуванні, оскільки викликані не внутрішніми, а зовнішніми стосовно мови причинами.

Однією з найголовніших лінгвістичних особливостей термінології віршознавства, як і термінології взагалі, є те, що вона як сукупність слів, за образним висловлюванням О.О.Реформатського, виступає у ролі "слуги двох хазяїв" - системи лексики та системи наукових понять ^{I/}, входячи одночасно у загальномовну й у відповідну термінологічну систему.

I/ Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка //Проблемы структурной лингвистики. - М., 1968. -С. 122.

Основні положення дисертації
викладені у таких публікаціях:

1. У истоков стиховедческой терминологии
//Русская речь. -1987. -№ 1.
2. "Строфа" или "куплет" //Русский язык
и литература в средних учебных заведениях
Украины. -1991. -№ 8.
3. Формирование терминологии стиховедения
в русском литературном языке XVI - XVIII веков
//Русское языкознание. -1992. -Вып. 25.
4. История термина "стих" в русском языке
//Русская речь. -1993. -№ 3.
5. Стихи с рифмами и без рифм //Журнал "Русская
словесность" /Москва/ /у друзі/.

Підписано до друку 10.10.1993 р. Об'єм 1,2. Формат 60x84 1/16
Друк офсетний. Тир. 100 пр. Зам. 345. Безплатно.
ІОД УДПУ ім. М. П. Драгоманова, Київ, Пирогова 9.